

A HAZUGSÁG A POLITIKÁBAN*

Bakk Miklós

(Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvári Kar, Európai Tanulmányok Tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikaelméleti és az etikai gondolkodás határán általában a politikai igazság kérdéséről szoktak értekezni (Hannah Arendt írásai fontosak például e tekintetben). Ha viszont megfordítjuk a kérdést, és a politikai hazugság természetét, jellegét próbáljuk megragadni, akkor az etika kérdései a politika beszélt voltával, a diskurzus mint cselekvés kérdéseivel fonódnak össze. A tanulmány a „politikai hazugságot” a politikai cselekvés részeként, a politika beszéltségének kényszerű – etikailag árnyékolt – következményeként vizsgálja. A vizsgálódás reflektál az elvitatás szerepére, a populizmus és az objektivitás kérdésére is.

Kulcsszavak: hazugság ■ politikai tény ■ elvitatás ■ retorika ■ objektivitás ■ populizmus
■ mediatisált demokrácia

A *politikai hazugság* kérdését rendkívül összetetté teszi az, hogy egyrészt – mondhatni: metaforaként – a politika egészének megítélésével kapcsolatos (és ekként a politikai filozófia számára is releváns) kérdéskörre utal, másrészt viszont az igazság–hazugság antinómia megfogalmazásának a problémáját a tudományétól és a logikáétól teljesen eltérő módon veti fel.

Ez utóbbi kérdés tekintetében a politikai hazugság vizsgálatában három dimenzió tűnik azonosíthatónak: a) a *racionalista-episztemológiai*; b) az *etikai* és c) a *valóságkonstruálás* nyelvi természetére vonatkozó megközelítésmód.

A racionalista-ismeretelméleti megközelítésre alapoz Heller Ágnes (2012): a politikai igazságot Karl Popper falszifikálhatóság-fogalma felől közelíti meg, és a [politikai] igazság vitatását modellként tekinti „az igazságról szóló modern eszmecsere számára”. A versengő racionalitások nyitottak mind az alapelvek/értékek, mind a tények megvitatására, és e politikai vita eredményeként annak részvevői eljuthatnak az igazsághoz. Az igazság elérésének egyetlen feltétele van: a vitathatóság fenntartása, ami a szabadság körülményei között önmagában is garantálja egy átfogó racionalitás fennmaradását. Kétségtelen, hogy e megközelítés az egyetemes és egynemű racionalitás normatív előfelté-

* A kolozsvári BBTE Magyar Filozófia Intézete által 2014. június 7-én „Intézmény – Lázadás – Ethosz” címmel szervezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata

telezésén alapszik, amely a klasszikus liberalizmus által kimunkált alapvetés (és amelyet a pluralizmus *harmonia prestabilita*-felfogásával rokonítanak).

Az *etikai megközelítés* lehetőségét az úgynevezett „dirty hands”-irodalomban találhatjuk, amely Machiavelli nevezetes tézisére („... szükséges, hogy a fejedelm hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja”) alapozva Michael Walzer esszéje (1973) nyomán bontakozott ki, és azt a kérdést vizsgálja, hogy lehet-e „bűntelen” kormányzást folytatni. Walzer válasza: nem lehet bűntelenül kormányozni, de ez nem jelenti azt, hogy nem lehet utilitárius nézőpontból helyesen cselekedni kormányzás közben, mi több, meglehet, hogy a kormányzati hatalommal rendelkező személy, ha ártatlan marad, akkor abban hibázott, hogy nem cselekedte a helyes dolgot, sőt, rosszul mérte fel hivatali kötelezettségeit. Kétségtelen, a politikai hazugság is ama morális vétségek közé sorolható, amelyet politikusok utilitárius megfontolásból követnek el, de a „dirty hands”-irodalom mégis kevésbé reflektál rá. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a „közbűn” (public guilt) vizsgálata a kormányzati tevékenység során elkövetett cselekedetekre terjed ki, így például az emberkínzás elfogadhatóságára a terrorizmus elleni küzdelemben (van Erp, 2013; Finlay, 2011), a háború kolaterális áldozatainak a kérdésére, vagy az államférfiúi kvalitások és a moralitás összefüggéseire (Newbold, 2005). A politikai hazugság pedig a kormányzati cselekvés körében sokkal kisebb morális súlyú kérdésnek tűnik az előbbiekhöz képest. Viszont ha kontextust váltunk, és a politikai hazugságot a „politizálás” egésze felől tekintjük, akkor a politikai hazugság súlya, konstitutív szerepe növekedni látszik, de nem csupán, illetve nem elsősorban az etikai dimenzióban.

Az erkölcsi dimenzióból részlegesen kiemelt „politikai hazugság” funkciói már a politikai *valóságkonstruálás* felől vizsgálandók. A politikai beszélés természetének az igazság–hazugság logikai (és etikai) dimenziójában való megközelítése nem visz közelebb a politikai beszéd és a politikai cselekvés azon viszonyának a megértéséhez, amelyből a „hazugság-probléma” igazi, a politikum lényegét hordozó jelentősége ered. A formális logikai dimenzió azt sugallja, hogy a politikai igazság megértése logikailag azonnal kijelöli számunkra a hazugság politikában betöltött szerepét. Az igazság és a hazugság viszonya a politika konstitutív dimenziójában azonban nem csupán logikai viszony, ezért e rövid esszé – amely elsősorban a politikai valóságkonstruálást tartja szem előtt – valójában nem a *politikai hazugságról*, hanem a politikai beszéd (helyesebben: a politikai beszélés) *hazugság-karakteréről* szól.

TÉNY, IGAZSÁG ÉS HAZUGSÁG A POLITIKÁBAN

A politikai hazugság konstitutív szerepét vizsgálva a politikai tények és a tény-igazságok kérdésébe ütközünk. Hannah Arendt (1967: 50.) szerint a tényigaz-

ságok abban különböznek a „magányos igazmondó”, filozófus igazságaitól, hogy sorsuk – igazság voltuk – a piacon, a polgárok közt dől el. A tényigazságok mindig a többi emberhez kapcsolnak: olyan eseményekre és körülményekre vonatkoznak, amelyekbe nagyon sokan be vannak vonva, tanúbizonyságokat és bizonyítékokat igényelnek, és csak oly mértékben léteznek, amilyen mértékben beszélnek róluk, még akkor is, ha erre csak a privát szférában kerül sor (Arendt, 1967: 52.). A tényigazságok – teszi hozzá Arendt – sokkal *törekenyebbek* mint a filozófia vagy a tudomány igazságai vagy a józan ész (*ész*)igazságai, és a „piacon” gyorsan megváltoztatják jellegüket, *véleménnyé* változnak. A politika igazságai tényigazságok, amelyek sohasem „önmagukban tények” – értelmezéseket és véleményeket építenek be magukba, hordozzák amazok dinamikáját.

Habár Arendt a klasszikus európai filozófiai hagyomány talaján állt, amely élesen szétválasztja a tényt és az ítéletet, összekapcsolásukkal a politika értelmezésében tulajdonképpen a későbbi diszkurzív nézőpontot előlegezte meg. Az arendti tétel tehát úgy is átfogalmazható, hogy a „a politikai igazság” kérdése a társadalomra vonatkozó tényigazságok körüli nyilvános értelmezési küzdelemben dől el, amelyben a tényigazságok *diskurzusok* révén jönnek létre, sok embert érintenek közvetlenül, a tapasztalatra hivatkoznak és a közösségi használat tartja őket életben. Ezzel viszont máris megtaláltuk a „politikai hazugság” ontológiai „helyét”.

A „hazugság” kérdése közvetlenül összefügg a politika természetével, amely Arendt szerint „nem az emberben van”, hanem „*az emberek-közöttben* jön létre, vagyis teljességgel *az emberen kívül*” (Arendt, 2002: 23.). Nincs politikai szubsztancia mint emberi szubsztancia, a „politika a *közöttben* jön létre, és vonatkozásként alakul ki”², konstituens vonása tehát, hogy a politikai tettek nem az emberi bensőből keletkeznek, hanem e *közöttben*, egy közösségi plurális térben születnek és hatnak. Az a nagyon gyakori és kézenfekvő következtetés, amelyet mind a politika szemlélői, mind a politikai folyamat aktív szereplői le szoktak vonni, vagyis hogy a politikai tett a belülről vezérelt és közéletileg motivált ember benső autonómiájából fakad, csupán a részvételi tapasztalat élményintenzitását rögzíti, de eltekint a *között* plurális terétől.

Márpedig a tényigazságok körüli nyilvános értelmezési küzdelem épp e plurális térben megy végbe, és az már a küzdelem eredménye, hogy a keletkező tény melyik részvevő számára „igazság”, és melyiknek „hazugság”. Azaz, valamely tényigazság győzelme egyben „hazugságokat” is kitermel, úgy is mondhatnánk, a „hazugság” a tényigazságokért folyó *nyilvános értelmezési küzdelem epifenoménya*.

Arendt a politikai hazugság megsejtett konstitutív szerepére két művében is utal (1967; 1972: 5–6.); felfogásában a plurális politikai térben a politikai cselekvés mindig valami újat hoz, anélkül, hogy *ab ovo* kezdetet vagy *ex nihilo* újítást jelentene, tehát valami régi megszüntetését vagy megváltoztatását, és ez

csakis bizonyos tényigazságok tagadása, tehát hazugság (valaminek a meghazudtolása) révén lehetséges. A „hazugság képessége” tehát a politikai cselekvőképesség része. Azonban ezt a kiindulópontot később nem sikerül hasznosítania, minden bizonnyal annak konzekvenciájaként, hogy a politikai cselekvést és a beszédcselekvést nem sikerült egységben látnia.

Ha a politikai cselekvést elsődlegesen politikai beszédcselekvésként fogjuk fel, akkor az egyik fontos kiindulópontot Szabó Mártontól kapjuk, aki a politikai beszédek értelmezését nem felfedezésnek, hanem feltárásnak tekinti, vagyis: a beszédekben nem ismeretlen területek ismertté tétele történik, hanem ismert területek különböző arcainak megmutatása, a különböző konstrukciók átvilágítása (Szabó, 2011: 91.). Az értelmezési küzdelem tehát rivális „arcvázlatok” vitája, lényegében – *valóságkonstruálás*. A vitában lényegében „mindenkinek igazsága van, avagy senkinek nincs igazsága” (Szabó, 2011: 91.), döntés kérdése, hogy melyik igazságot fogadjuk el, és a sokak által közösen elfogadott igazságok válnak a közösség „tényeivé”. A „tények” tudása tehát interszubjektív és nyilvános tudás, és ez mindig *nyelviileg formált tudás*. (Arendt, mint fennebb utaltunk rá, ugyan még nem hangsúlyozta e nyelvi megformáltságot, azonban a *közöttiség*, a pluralitás hangsúlyozásával ebbe az irányba tett döntő lépést.)

A tények nyelvi megformálásáért folyó küzdelem lefolyásának a megértéséhez Szabó Márton a politika *primér* és *szekundér tényeinek* a megkülönböztetésével visz közelebb.

Primér tényeknek azokat a tényeket nevezi, „amelyek a politikai gyakorlatban spontán termelődnek, és hozzátartoznak egy politikai eseményhez és szituációhoz”; e tények cselekvő intenció nélkül születnek, „nem akarnak” tények lenni, de azzá válnak, mert egy folyamatos értelmező praxis támaszkodik rájuk (Szabó, 2011: 37.).

A szekundér tények viszont konstrukciók, amelyeket a primér tények inspirálnak, azokból építkeznek, átalakítván azokat, bekapcsolván egy – immár vitatható – interpretációs gyakorlatba (Szabó, 2011: 37–38.).

Nincs világos határvonal a tények képződésének e két tere között. A primér tények inkább spontánok, nagyon is „kézenfekvőek”, általánosan elfogadottak, s egyben a közös tájékozottság részei, ekként Arendt észigazságaira emlékeztetnek. A szekundér tények ezzel szemben az értelmezési küzdelem kibontakozásának a tulajdonképpeni területét alkotják, de a küzdelem át-átcsap a primér tények területére is, problematizálva egyesek általános elfogadottságát. Ugyanakkor a politikai közösség fenntartásának, identitása újraalkotásának és megerősítésének az igénye egyben a primér tények nyilvános készlete iránti igényt is folyamatosan megerősíti: e tények jelentik a beszédközösség (és általa: a politikai közösség) alapját. A határ tehát flexibilis, az értelmezési küzdelem pedig nem csupán tényeket és igazságokat konstruál, hanem olykor a „kézenfekvőségeket” is megkérdőjelezi a tények spontán keletkezésének folyamatában.

A „politikai hazugság” ebben a küzdelemben két módon keletkezik. Egyrészt lehet valamely primér tény tagadása, akár manipulatív szándékkal, akár az értelmezési küzdelem kiterjesztésével a spontán megállapítások területére, másrészt lehet az igazságért folytatott interpretációs harc elvetett, kirostált szekundér ténye.

A tisztán manipulatív szándék és az értelmezési küzdelem közötti határvonal elmosódottságát a politikai marketing tartja fenn. A múlt század 60-70-es éveiben Arendt még csak a politikát eluraló „public relation-mentalitást” (1972: 18.) diagnosztizálja, az azóta eltelt fél évszázad során azonban a nyilvánosság működése még inkább az előtérbe állította, hogy a politikai szereplők folyamatosan a sokféle véleményből alkotják meg a saját – képviselendő – véleményüket, amely ekként számot vet világuk összes mérvadónak tekintett álláspontjával (a politikai marketing által „súlyozottaktól” kezdve a lehetséges partnerekén át a saját imázsépítő álláspontig). A vélemények e küzdelme és keveredése szünteti meg tehát az előbb tételezett határvonalat.

Bárhogyan legyen is, ez a küzdelem a politikai cselekvés területe. A politikai kijelentések nem pusztán ténymegállapítások, hanem intencionalitást is hordozó nyelvi formák, amelyeknek a sajátosságuk, hogy nem csupán fenn tartanak valamilyen vonatkozást a jövőre, hanem megvalósító akarattal is párosulnak.

A politikai beszélés hazugság-percepciója ekként az intencionalitás, a ténymegállapításokba burkolt várankozások és megvalósító akaratok közötti választások kérdését is felveti.

POLITIKAI HAZUGSÁG ÉS POLITIKAI BÖLCSESSÉG

Ahhoz, hogy egy csoportot, jelen esetben a politikusokét – és általuk a politika egészét – összességében is hazugnak lássunk, két feltételnek kell teljesülnie: 1) léteznie kell a csoport rossz presztízsének, általános negatív megítélésének, amely mintegy prejudikálja a csoport tagjainak „hazug voltát”; 2) a csoport tagjait meglehetősen gyakorisággal „hazugságon” is kell kapni.

Esszénk következő két része e két feltételt vizsgálja meg.

A politikai szereplők összességének rossz presztízse köztudottan egyidős a politikával. Az a megalapozottnak érzett, és szisztematikusan újratermelődő gyanú, hogy a demokratikus politika folyamatosan csalásra és hazugságra épül, s hitvány érdekekből táplálkozik, mondhatni, egyidős a demokráciával (Demeter, 2006: 94.).

Az okok összetettek, az alábbiakban csupán Bence György egyik, példával alátámasztott érvelését idézzük fel részletesen, amely a *Mindentudás Egyetemén* tartott, a politika lényegéről szóló előadásában hangzott el (Bence, 2005).

A példa: a dél-afrikai apartheid bűneit kivizsgáló Igazságtételi és Megbékélési Bizottság működése. A testület, mint köztudott, a faji szegregáció rendszerének tárgyalásos úton történő megszüntetése nyomán jött létre, és Mandela elnöksége alatt, 1996-tól kezdte meg a tevékenységét az apartheid bűneinek a kivizsgálásával, valamint a bűnösök elítélésével. A közös demokrácia egyik alapértéke, a jogállamiság nevében nem lehetett eltekinteni azoktól a borzalmas bűncselekményektől, amelyeket a fajvédő rezsim szervei, tisztviselői követtek el. De az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság munkája nem csupán a múlt bűneire volt tekintettel (mint a Nürnbergi Katonai Törvényszék esetében), hanem a demokratikus átmenet stabilitására is. Ezáltal egy abszolút jogelv és erkölcsi parancs, valamint egy várakozási horizontnak (a megbékélés légkörének) való gyakorlati megfelelés között kellett hidat teremtenie, kompromisszumos megoldást találnia.

A testület – foglalja össze Bence György – a büntető igazságszolgáltatás szokásos eszközeit alkalmazta a rezsim tisztviselői által elkövetett politikai, illetve emberi jogokat sértő bűncselekmények felderítésére és büntetésére. A szankciók azonban „*egészen szokatlanok voltak*”. Ha egy vádlottról bebizonyosodott, hogy a fajvédő rezsim törvényeinek megfelelően követett el emberi jogokat sértő cselekményeket, és ünnepélyesen megbánta bűneit, akkor amnesztiát kapott (például: büntetlen maradt az a rendőrtiszt, aki rendszeresen kínoztta a gyanúsítottakat, de nem volt szadista, hatalmát nem használta nyereszkedésre stb.) Így a múlt bűnösei megnevezettek, tetteik ismertté váltak, perbefogásukkal (de nem az ítélet mértékével) pedig a jogállami elvek is érvényesültek. Az áldozatok és hozzátartozóik viszont az eljárás végére teljesen megtörték.

Az eljárásról tanulmányok születtek, egyes szerzők szerint a fő feszültség a kompromisszumpolitika és az igazságszolgáltatás radikális felfogása között, mások szerint az „etikai logika” és „politikai állami logika”, illetve a „gyász/ emlékezés logikája” és a „politikai logika” között volt (Boraine, 2003: 22–23.). Egyértelmű, hogy olyan kompromisszum jött létre, amelyről az elmélet és az elvek szintjén nem sokat lehet mondani, csupán annyit, hogy e megoldás – bárhogyan nézzük is – igazságtalan. Azonban ez az igazságtalanság, húzza alá Bence is, visszataszító kompromisszum volta ellenére „a politikai nagyság jegyeit viseli”. Olyan középutat talált, amelyben az amnesztia volt az az ár, amelyet fizetni kellett a békéért és a stabilitásért.

Kétségtelen: a dél-afrikai megoldás is a „dirty hands”-típusú dilemmák közé sorolható: „jót” (stabilitást, békét) kellett teremteni „meglehetősen rossz” cselekedve (büntetlenséget biztosítva a bűnösök egy jó részének). A megoldás politikai nagysága abban rejlik, hogy elutasítja az erkölcsi abszolutizmust, elfogadván a politikai cselekvés reális valóságában rejlő erkölcsi dilemmákat.

Csakhogy a „dirty hands”-típusú dilemmák centrális jelentőségük a politikai életben: a közvélekedéssel szemben nem csupán alkalmi válságként je-

lentkeznek egyik vagy másik balszerencsés politikus pályafutása alatt, hanem gyakran és rendszeresen, szisztematikus jelleggel (Walzer, 1973: 162.). Az ilyen dilemmákra választ adó politikai bölcsesség sokszor magasztos etikai és logikai elvek ellenébe lép fel, de olyan gyakorlati problémákat old meg, amelyeknek az etikai és igazságossági elvek csupán elemei, mérlegelendő korlátozó feltételei.

Vagyis a politikai bölcsesség nem elsődlegesen elvek alkalmazására irányul, célja mindenképpen gyakorlati. Ezen nem változtat az sem, hogy a politikai cselekvők e gyakorlati célt magát gyakran azokkal a feltétlen elvekkel igazolják, amelyek utilitárius megfontolásaikon belül a politikai cselekvésnek, a „lehetséges művészetének” csupán néhány peremfeltételét jelentik. Ebben az összetettségben a politikai bölcsesség mindig megtalálja a maga igazolását az elvont elvek körében, de ugyanakkor saját cáfolatát is gerjeszti. Kari Palonen megfogalmazásában: „Ahhoz, hogy politikailag cselekedjen, az egyes szereplőknek meg kell teremtenie az ítéletalkotás eszközeit, amelyek feltehetően jobbak, mint a versenytársaiké. Az ítéletalkotás tehát a politika esetleges tevékenységének sajátos konceptualizálási módja” (Palonen, 2009: 126.).

Az esetleges tevékenység versengő konceptualizálásai azonban a politikai ítéletalkotás hazugság-percepcióit erősítik. A „hazugság” így a politikai bölcsesség működésének egyik következménye és egyben epifenoménja. S mint-hogy a saját gyakorlatiasságát elvekkel rejtegető, el-elfedő politikai bölcses-ségre annál gyakrabban, rendszeresebben van szükség, semhogy az a közvélekedésben megjelenik, a politikai bölcsesség hazugság-percepciója is jóval szisztematikusabb.

A politika összességének a rossz megítélése így tehát szisztematikus okokra is visszavezethető.

HAZUGSÁG ÉS A POLITIKAI CSELEKVÉS KÉNYSZERFELTÉTELEI

Miért van az, hogy a politikusokat – egyéni szereplőkként is – meglehetősen gyakorisággal „hazugságon” lehet kapni? Másképpen fogalmazva: miképpen adódik az, hogy a politikai cselekvés „beszélt” voltából folyamatosan „a hazugságon kapás” diszkurzív tényállása alakul ki.

Az alábbiakban e diszkurzív tényállást a politikai cselekvés kényszerfeltételeként vizsgáljuk.

A hazugság a mindennapokban és a politikában. A „hazugság” politikai létmódját érdemes összevetni a mindennapi hazugságéval. A „mindennapi hazugság” és a „politikai hazugság” különbségei ugyanis még a mindennapiság kontextusából nézve is fontos következtetésekhez vezetnek. A köznapi – minden ember által gyakorolt – hazugsággal legtöbbit a kísérleti szociálpszichológia

foglalkozott; konklúziói szerint a hazugság „nélkülözhetetlen és mindennapos tevékenység”, amelyet minden ember gyakorol (Biland, 2013: 7). Része a mindennapi életnek, számos emberi kapcsolat állandó kísérője: a hazugság nem más, mint a valóság elleni védekezés, amely időlegesen védi a kitalálóját vagy magát a társas kapcsolatot; a mindennapokban egy hazugság nélküli világ sokkal félelmetesebb, mint az ellentéte (Biland, 2013: 35.).

A hazugság tehát mindennapos és nélkülözhetetlen tevékenység, ugyanakkor a legtöbb kultúrában negatív megítélés alá esik (persze, különbségekkel: a latin kultúrákban – például – nem olyan súlyos a megítélése, mint az angolszász kultúrákban).

Van-e különbség a mindennapi és a politikai hazugság között? Könnyű belátni, hogy van: a politikában a meggyőzés sokkal fontosabb, mint a mindennapi életben. A politikában a meggyőzés a lehető legtöbb emberre kiterjedő, átfogó tevékenység, a politika alaptevékenysége. Ezért sugallja mindennapi hazugság-felfogásunk, hogy a politikusnak „állandóan hazudni kellene”.

A lényegi különbség azonban a mindennapi élet *akkomodációs kontextusa* és a cselekvő/beszélő politikus *retorikai helyzete* közt van.

Ha a mindennapi kontextust is beszédcselekvési kontextusként értelmezzük, az egyén megszólalásai, hazugságai alkalmazkodási célokat szolgálnak: az interperszonális kapcsolatokban rejlő konfliktusok kivédését vagy mérséklését, a kellemetlen valóság elleni védekezést, a társas kapcsolatok védelmét (az ártatlan és kegyes hazugságok esetén), vagy az önérdek érvényesítését a társas kapcsolatok kiaknázásával (manipulatív hazugság esetében). De bárhogy legyen is, a köznapi hazugság – intencióitól és morális megítélésétől függetlenül – csakis az egyén társas kapcsolati hálóján belüli helyével, az azon belüli egyéni életvitellel és érdekérvényesítéssel függ össze, nem számol semmilyen közösségi horizonttal, hanem csakis a közvetlen társas kontextus azonnali kihasználásával.

A politikus beszéde ezzel szemben mindig a politikai gyakorlattal, a közösség ügyeinek közös intézésével függ össze. Ebben pedig az az esetlegesség a meghatározó, amellyel a politikus a közösség előtt álló lehetőségeket keresi. A politikát már Arisztotelész is esetleges és valószínű valóságként határozta meg. A *Retorikát* olvasva – írja Szabó Márton – egészen feltűnő, hogy a közélet ügyeibe bonyolódó ember gondolkodásából mennyire hiányzik a szükségszerűség; a politizáló ember egyrészt a lehetőségek megismerésével foglalkozik, ennek nyomán a választással, és azzal, hogy miként tudja ezeket másokkal megértetni. A politikában semmi sincs eleve eldöntve, a politika azon lehetőségek világa, amelyben „az ember szüntelenül két dologgal szembesül: azzal, ami lehetséges és kívánatos, és azzal, ami lehetséges, de nem kívánatos” (Szabó, 2011: 188–189.).

A lehetséges feltárása és a kívánatos kiválasztása azonban folyamatosan a politikai közösségre vonatkoztatott tevékenység. A *feltárás* a retorikai helyzet

lényegi összetevője: a politikus közössége megszólításának formáin, visszacsatolt invencióin keresztül méri fel mind a lehetségeset, mind pedig a kívánatot. A feltárás tulajdonképpen valóságmeghatározások tesztelése: „próbák és hibák” módszerével végzett lehetőségfeltárás, a várakozások tesztelése. Ez a folyamat a formális logika és a köznap hazugságfogalom szerint tulajdonképpen *hazugságtermelés*ként működik, hiszen a tesztelendő valóságmeghatározások az egyes emberek – politika iránt érdeklődő polgárok – nézőpontjából mindig „hazugságként” vagy „igazságként” fogadtatnak.

Ugyanakkor azzal is számot kell vetni, hogy az akkomodációs kontextus és a retorikai (feltáró) helyzet nem válik világosan szét. Ez főleg a nemzetközi kapcsolatok terén figyelhető meg. Az államközi kapcsolatokban, a diplomáciában, a nemzetközi tárgyalások során gyakorolt hazugságokat vizsgálva Mearsheimer jut arra a következtetésre, hogy – meglepő módon – a politikai vezetők gyakrabban „hazudnak” saját választóiknak, mint a nemzetközi tárgyalópartnereknek, és ez kiváltképpen a demokráciákra jellemző (Mearsheimer, 2011: 6.). Azonban világossá kell tennünk, hogy itt különböző „hazugságokról” van szó, s a hazugságok eltérő státusa némiképp összehasonlíthatatlanná teszi a politikai cselekvés e két különböző területét.

Az államközi kapcsolatokban a politikai vezetők ugyanis nem a *feltárás* retorikai, hanem a jobb alkupozíciók kialakításának a *taktikai* helyzetében vannak, amely sokkal inkább az akkomodációs kontextussal állítható párhuzamba. A tárgyalások során a „hazugság” nem értelmezési küzdelemben képződő percepció, hanem egy játszma taktikai eszköze, amely a játszmán belül el is veszítheti „hazugság”-státusát. „Egy valótlanság megszűnik valótlanságnak lenni, ha mindkét oldal megértette, hogy nem várható az igazság kimondása”, írja Henry Taylort idézve Mersheimer (2011: 19–20.), vagyis a nemzetközi tárgyalások során a „hazugságok” inkább akkomodációs funkciót teljesítenek: az államok nemzetközi kapcsolati hálóján belüli helyzetével kapcsolatosak, azokkal az érdekérvényesítési célokkal függnek össze, amelyben a nemzetközi helyzet (a közvetlen társas kontextus analogonja) azonnali kihasználása dominál.

A politikai vezetőknek nemzetközi tárgyalásaik és döntéseik eredményével azonban saját politikai közösségük előtt is el kell számolniuk, és ebben a „hazugságpercepciók” kialakulása nem csupán a belpolitikai valóságdefinícióknak vannak alávetve, hanem azoknak a „faktuális” körülményeknek is, amelyeket az államközi tárgyalások, a nemzetközi kapcsolatok nem nyilvános vonatkozásai (például a kiszivárogtatások) hoznak be a belpolitikai térbe (vö. Arendt, 1972). Ez utóbbiak révén mosódik össze a politikai közösség terében a retorikai helyzet és az akkomodációs kontextus.³

Tapasztalat, várakozás és objektivitás. Amint az esszé első részében említettük, a politikai beszéd az intencionalitás, a ténymegállapításokba burkolt várako-

zások és megvalósító akaratok közötti választások kérdését is felveti, s e választás is a fogalmak kapcsán kialakuló értelmezési küzdelmek nyomán következik be.

A történelemtudománnyal kapcsolatos hermeneutikai értelmezésekben elfogadott álláspont (vagy legalábbis hallgatólagos kiindulópont), hogy „a történeti tapasztalat közvetlenségét [...] maga a szöveg állítja elő” (Ankersmit, 2000: 175.). Nincs megélhető tapasztalata a történelemnek, csak az, amit a múltból örökölt szavak és azok narratívái szolgáltatnak a számunkra. A politikai tapasztalat és a politikai tények megformálása hasonló szabályszerűségeknél van alávétve: nincsenek politikai tények „elbeszélésük” nélkül. Azonban a politikai tények fogalmi megragadásának a kérdései épp ebből adódnak, a modernitás kezdete óta különösképpen. Koselleck a modern kor politikai tényeinek kezelésében azt veszi észre, hogy a politikai beszélésnek két, némiképp ellentétesnek tekinthető sajátossággal van: az egyik a politikai fogalmak absztrakciós szintjének, a másik pedig homályosságának a növekedése. A politikában használatossá váló fogalmak a francia forradalmat követő korszakokban „nem csupán arra valók, hogy az adott körülményeket valamiképpen megragadják – most már a jövőre is igényt tartanak” (Koselleck, 2003: 128.). Mindezt Koselleck a *tapasztalati tér* és a *várakozási horizont* kettősségében ragadja meg (2003: 407–430.). Megközelítésében a politikai és társadalmi tartalmakat megragadó fogalmak nem csupán a létező társadalmi és politikai adottságokból, az azokból származó *tapasztalatokból* vezethetők le, hanem – rejtettebben – *várakozásokat* is megjelenítenek. E várakozási horizontot a lehetséges tapasztalatok és az adott pillanatban elgondolható elméletek határait jelöli ki, és túllendíti az őt tartalmazó fogalom szemantikai teljesítőképességét a konkrét tapasztalat tárgyira és csupán a múlthoz kötő vonatkozásain.

Miben több ez annál, amit fennebb, Arendt tényigazság-koncepciója kapcsán állítottunk? Az arendti megközelítésben a politikában használatos fogalmak jelentése a tényigazságok körüli, plurális térben végbemenő, nyilvános értelmezési küzdelem eredményeit szintetizálják és osztják újra a politikai versenytérben. E küzdelem azonban inkább a tapasztalati térhez kapcsolódik, a várakozási horizontok e megközelítésben jórészt észrevétlenek maradnak.⁴

Csak hogy a várakozások elrejtődése az értelmezési küzdelemben az „objektivitás” fogalmát és mércéjét juttatja központi szerephez. Ha az értelmezési küzdelem tisztán a múltra és a tapasztalatra vonatkozik, akkor megjelenik a „faktualizálás” kísértete: az a módszertani ideál, hogy a vita lefolytatható bizonyos, kölcsönösen elfogadott és ellenőrizhető „tények” alapján. Ez az ellenőrzés közös, konszenzusos módszerének a létezését állítja az előtérbe. Viszont, amint Koselleck megállapítja, a történelmi tények esetében nem a módszerek technikai meghatározása a probléma,⁵ hanem a viták újraindulása, fellángolása mindannyiszor, ahányszor a már módszertanilag „konszenzualizált” tény bekerül a történeti ítéletalkotás kontextusába (vö. Koselleck, 2003: 233–235.).

A politikai vitákban az „objektivitásra” való hivatkozás ekként magának a vitának az elfojtását, illetve a „tényekbe” zárt status quo (egy korábbi „konszenzus”) őrzését célozza, azaz a várakozási horizontok beszűkítését, kiiktatását. Az elfojtott várakozások horizontja csak egyféleképpen tud megmutatkozni: a „tények” erőteljes tagadásával, „hazugnak” való felcímkézésével.

Az igazság elvitatása. Kézenfekvő, ám még sem kellően reflektált felismerés, hogy „a politika nem létezik az érintettek folyamatos jelentésadása nélkül, ami pedig rivalizáló jellegű, vagyis az egyetértés és elutasítás mentén szerveződik” (Szabó, 2003: 144.). Bármennyire „önzetlenül” vázoljon is valaki a politikai térben egy „valóságképet”, azt rögtön kikezdi valaki más. De nem csupán arról van szó, hogy a politikai diskurzus eleve polemikus szerkezetű abból adódóan, hogy a politika a társadalmi konfliktusok világát intézményesíti (politikai közösségeket teremtve és felbontva, érdekeket aggregálva és szóhoz juttatva eltérő látásmódokat), hanem többről – arról, hogy maga a politikai valóság éltetése is csak ekképp lehetséges: a *vitatkozva kinyitvánítás* révén. Az így éltetett politika egyrészt képlékeny, lezáratlan, esetleges, másrészt épp a vita révén teremti meg a politikai valóság a saját határait, amelyek szintén változékonyak (Szabó, 2003: 144–145.).⁶ Van ugyan a politikának olyan felfogása is, amely a harmóniakeresést állítja a középpontba, és bár nem tagadja a konfliktusok létezését, azokat nem tartja lényegesnek, inkább csak esetlegesnek és leküzdhetőnek. Ez a felfogás a vitát és az elvitatást is epizóddá teszi, megközelítésünk viszont épp az elvitatás alapvető és politikát konstituáló szerepén alapszik.

Az elvitatás konstitutív volta a politika tekintetében csupán 1900 után kezdett gyökeret verni a köztudatban (Palonen, 2009: 200.), jellemző toposzai igazából csak a XX. században jelentek meg: az *elpolitizálódás* kifejezés ekkor kezdte azt jelenteni, hogy az egyes kérdésekre, jelenségekre vonatkozóan egymással szemben álló, egymás vitató értelmezések jelennek meg (Palonen, 2009: 205–206.). Az *elpolitizálódás* annak is kifejeződése, hogy immár bármely kérdés a politika tárgyává válhat; ellentéte a *depolitizálódás* pedig azt jelentette, hogy az illető kérdés, jelenség elvesztette vitathatóságát, ami nem az egységes, konszenzusos értelmezés kialakulását, hanem a politika fókuszából való kikerülést jelentette. A vitatás és elvitatás kijelentéseredményei azonban nem egyszerűen az egymással szemben álló értelmezések miatt váltanak ki hazugság-percepciókat. Ehhez még a politika játékjellegének – „játékosságának” – a felerősödése is szükséges volt. Helmuth Plessner szerint „a politika mindig egy sajátos helyzetre alkalmazott diplomácia” (Plessner, 1924: 124.; idézi Palonen, 2009: 274.), amely a „fenyegetés és megfélemlítés, fortély és meggyőzés, tanácskozás és cselekvés játéka”, és amely ugyanakkor a játékmódok mesterkéltségét, álcáit is sugallja. A vitatás és a „játékosság” növekvő szerepe egyben a hagyományos moralitás felbomlását is jelezte (Palonen, 2009: 213.).

Mindazonáltal a vitatás ontológiai szerepe megmaradt, mert a politikus számára a lehetőség megpillantása nem lehetséges vitatás nélkül. Viszont a lehetőség feltárása olyan kontextust igényel, amely nem tud mentesülni a „hazugságtól”, mint a feltárás diszkurzív eszközeitől. Különösképp így van ez a mediatizált demokráciában (amelyben az állampolgárok politikai orientációjukban majdnem kizárólagosan a médiára támaszkodnak), és ahol a vitatás a médiumok napirendje által kitermelt véleménytömeg rendezésére is kiterjed. A mediatizált demokráciában „a politikai részvétel széttöredezése” következett be az új információs és kommunikációs technikák nyomán (Mazzoleni-Schulz, 2002: 154.), a vitatás új rendezési funkciója pedig ehhez kapcsolódik. Ebben a rendezési kontextusban van megnövekedett – gyorsan és hatékonyan orientáló – szerepe annak, hogy valamit „igazságnak” vagy „hazugságnak” neveznek. Az illető kérdésre, jelenségre vonatkozó, egymással szemben álló értelmezések tömkelegében a lehetőség megmutatása a véleménytömeg újrafelosztását is jelenti az „igazság” és „hazugság” minősítő hatalma révén.

A politikus kevés ideje. A XIX. században kezdődött az a folyamat, amely a politika egyik, diagnosztizálható problémájaként fogalmazta meg, hogy a demokrácia korában a *politikuskak kevés ideje*. Palonen fogalomtörténeti kutatásai során először az 1867 utáni brit kiadványokban találkozott ezzel a panasszal. Napjainkban – írja az egyik általa idézett szerző, H. D. Traill – a kompromisszumok „túl sietősen születnek és túl messzire mennek”; és effajta diagnózisok sokasága jellemzi a korszak politikáiról való elmélkedését (vö. Palonen, 2009: 238–239.). A politikai idő felgyorsulása nagyon sok változást hozott, átalakította – többek közt – a politikai kreativitásról alkotott felfogást. A látnok, a vizionárius helyébe a „pillanat megragadója” került, akinek – írja Palonen Walter Benjaminsal idézve – nem a jövőt, hanem a „jelent kell előre látnia” (Palonen, 2009: 243.).

Az, hogy a politika a jövő feltételeit megteremtő művészetből a lehetséges jelen(ek) tudományává vált, a pillanat megragadását tette a politikus legfontosabb feladatává. Csakhogy a pillanat megragadása is diszkurzív természetű: a politikuskak a pillanat valóságát kell kívánatos valósággént megneveznie, elmondania, és ez a modern tömegdemokrácia korában tulajdonképpen pillanatmegragadó versenyt generál. Ebben viszont korunk politikusa *nagyon sok cáfolható pillanatmeghatározást termel*. A kifogásolhatósági rátát az is növeli, hogy a politika *voluntarisztikus felfogása* helyett annak *situációfüggő felfogása* került az előtérbe (Palonen, 2009: 257–258.). Ugyanis a situációfüggő érveléseket nehezebb elfogadtatni a közvéleménnyel, mert a közgondolkodás szerkezete, érvrendszere közelebb áll a voluntarisztikus – csak a célokat hangsúlyozó – felfogáshoz. Ezért a situációfüggő érvelés könnyebben kiváltja a „hazugságbeszéd” gyanúját.

A *populizmus félreértése*. Ernesto Laclau a „populista észről” írt könyvében a populizmus megértését „királyi útnak” tekinti a *politikai* mint olyan ontológiai szerkezetének a megértése felé (Laclau, 2011: 83.). Az uralkodó szemlélettel szemben a populizmus nem valami negatív túlsordulása a politikának, nem is marginális jelenség, hanem „bármely közösségi tér tényleges működésébe beleíródik” (Laclau, 2011: 9.). A populizmus azon alapszik, hogy a politikában nincs lehetőség valamilyen nagy, átfogó társadalmi entitás fogalmi megragadására, viszont létezik egy kényszer, hogy e fogalmilag megragadhatatlan tárgy, közösségi entitás bejusson a megjelenítés szférájába.

A populizmus elemző és történeti irodalma számtalan kísérletet ismer arra nézvést, hogy a populizmust ideológiaként vagy történelmi irányzatként ragadja meg. John Lukacs Tocqueville nyomán a populizmust a demokráciák világtörténelmi léptékű átalakulásának eredményeként tekinti. E folyamat lényege: a vegyes kormányzás (amely a monarchia, arisztokrácia és a népuralom kiegyensúlyozott egymás mellett élését jelentette)⁷ fokozatosan átengedte a terepet a népfelenség elvének, amely egyetemessé vált. Új, „brutális uralkodó osztályok” emelkedtek fel, kerültek az előtérbe és jutottak kormányra, mely sokakban félelmet keltett, majd késztetést arra, hogy valamilyen egyeduralkodó oltalmát keressék (Lukacs, 2008: 18–25.). Laclau néhány szerző⁸ populizmus-tanulmánya és az azokban megfogalmazott definíciós és tipologizálási kísérletek alapján arra a következtetésre jut, hogy a populizmus kérdése „a politikai elemzés számára jelenleg hozzáférhető ontológiai eszközök szükségése” okán elméleti botránykő, amely megmutatja az eddigi politikaelméleti módszerek korlátait (Laclau, 2011: 14.). Tehát teljesen új megközelítésre van szükség.

A Laclau által javasolt megközelítés újszerűsége az, hogy e „jelenséget” a politikai valóságteremtés egy sajátos eseteként, a „nép” megteremtéseként közelíti meg.

A nép megkonstruálása, bár diszkurzív teljesítmény, még sem lehet egy önkényes *fiat* (legyen!), hanem létező társadalmi igényekre és identitásokra alapoz, vagyis egy létező heterogenitás tudomásulvételére. Ennek a megkonstruálásnak Laclau szerint három előfeltétele van:

a „népet” a hatalomtól elválasztó belső határvonal kialakulása;

az igények egyenértékűségi illeszkedése, ami a „nép” megjelenését lehetővé teszi;

végül a különféle igények egyesítésének megerősítése a jelölés stabil rendszerében. (Laclau, 2011: 91.)

A népet a hatalomtól elválasztó belső határvonal diszkurzív megteremtése egyértelműen valamilyen rendszerszerű változtatás igényére, vagy új, a hatalom számára még „nem legitimált” vezetők, elitcsoportok fellépésére utal. Az igények egyenértékűségi illeszkedése viszont azt célozza, hogy a *sokféle partikuláris kívánság* egyetlen *populáris követelésbe* ötvöződjön, de úgy, hogy a kö-

vetelés a politikai cselekvés hosszabb idejére is tartalmazza – általánossága mellett – azt a különöst, amelyben a különböző súlyú igények mind és külön-külön is felismerik önmagukat. Az egyesítés megerősítése a jelölés stabil rendszerében tulajdonképpen a követelésbe írt *általános* és *különös* együttes stabilizálását jelenti: az általános a „népet” teszi alannyá és címzetté, a különös igények felismerhetősége pedig a népet alkotó identitások „népen belül” tartását szolgálja. Így ez az egyesítés a „nép” mint lehetséges történelmi cselekvő létrehozására irányul olyan igények teljesülése érdekében, amelyek másképp párhuzamosan nem teljesülnének. Ugyanakkor az egyenértékűségi relációban való létrehozás egyben azt is jelenti, hogy a populáris igény valamilyen hatalommal szemben jelenik meg (vö. Laclau, 2011: 89–90.).

A populizmus sikere tehát a *diszkurzív totalizáció* sikere, ez azonban óhatatlanul homályossággal és meghatározatlansággal jár, ami viszont nem a „diszkurzus fogyatékosága”, hanem magának a „népteremtésnek” a lezáratlanságát és lezárhatatlanságát jelzi, és épp ekként része a társadalmi valóságnak, azaz az identitások kialakulásának, formálódásának mint lezáratlan folyamatnak (vö. Laclau, 2011: 83–89.). Azonban a politika racionalista-institutionalista megközelítése, amely mindig csak a „kész” leírására tud összpontosítani, a gyakorló politizálás meghatározatlanságának tudja be a homályos és meghatározatlan politikai beszédmódot és retorikát. A populizmus kifejezése emiatt pejoratívvá válik, mert a létező homályosságot csupán tudatosan önhasznú stratégiaként tudja láttatni. Ebből adódik, hogy a populizmus racionalista-institutionalista elemzése nagyon termékeny kiindulópont a politikai hazugságok szükségszerű és tömeges voltának a diagnosztizálásához.

A fentebbiekben a politikai cselekvés néhány olyan feltételét tekintettük át, amelyek a „hazugságon kapás” diszkurzív tényállásait hozzák létre a politikáról való mindennapi gondolkodás szintjén. Láttuk, hogy a hazugság köznap fogalma a tömegdemokráciák korában törvényszerűen lett a politikai (tény) értelmezés egyik kategorizációs eszköze. A hazugság-percepciónak kedvez a politika vitató és elvitató természete (létmódja) és a politikusok „kevés ideje”. Végül a populizmus félreértése is a „hazugságot” emeli be a politikai cselekvés meghatározói közé. E feltételek sora nyilván nem lezárt, továbbiak hasonló diagnosztizálására is sor kerülhet. Záró következtetésünk az lehet, hogy a „hazugság a politikában”-probléma megoldhatatlan az igaz-hamis/igazság-hazugság klasszikus ismeretelméleti vagy szociálpszichológiai dimenziójában, viszont egészen más perspektívába kerül, ha a politikai cselekvés részkérdéseként tekintjük. A „hazugság” a politikai küzdelem epifenoméneje. Ha „a politika létezése a nyelvi értelmezések és a fizikai cselekvések egyidejű valósága” (Szabó, 2011: 12.), és ha a politikai nyelvhasználat elsősorban nyelvileg is orientált viselkedés, akkor a „hazugság” a politikai cselekvés kategorizációs eszköze a politika esetleges és lehetőségfeltáró valóságának alakításában.

JEGYZETEK

- ¹ Machiavelli: *A fejedelem*, 15. fejezet (vö. Machiavelli, 2002: 78.).
- ² Ezzel Arendt tulajdonképpen a *zoon politikon* alapvető paradigmájával kerül szembe.
- ³ Mearsheimer sem tesz különbséget a két kontextus között (megközelítése egyébként is a hagyományos szubjektivistá-logikai hazugságfogalmon alapszik), ezért a „nemzetközi” vagy „államközi hazugságok” általa felállított tipológiájában – hét különböző típust állít fel – keveredik az „államközi hazugság” e két dimenziója (vö. Mearsheimer, 2011: 20–25.).
- ⁴ Jóllehet, a plurális tér létezése önmagában is involválja, hogy eltérő jövőképekről van szó.
- ⁵ Megfigyelhető – írja Koselleck –, hogy „a ránk maradt nyomokból felderítendő tények ’objektivitása’ körüli vita valójában nem elsősorban a tudományos technika munkaterületén zajlik” (2003: 234.)
- ⁶ „A határok nem kerítések, hanem paravánok, a politika háza állandó átépítés alatt van, a szobákban pedig azért nincs rend, mert mindig rendezkednek bennük, természetesen a rendteremtés igényével”.
- ⁷ Mint közismert, a vegyes kormányzás ideálja – amely egyesíti az ókori örökséget képező államformák, a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia erőnyeit – az amerikai alkotmánynak is alapozó eszméje volt (az elnök hatalma képviseli a „monarchikus” elemet, a szenátus az „arisztokratikus” és a törvényhozás alsó háza a „demokratikus”), azonban az alapító atyák mindhárom elemet a népfelenség elvével (a választási legitimitációval) dúcolták alá. Az elmúlt kétszáz év viszont – írja Lukacs – fokozatosan lemorzsolta az Egyesült Államok alkotmányának minden „arisztokratikus” elemét, miközben „az elnökség monarchikus hatalma és a többségi uralom demokratikus hatásköre mindinkább túlnyomóvá vált” (19. old.)
- ⁸ Margaret Canovan: *Populism*. London, Junction Books, 1981; Ghita Ionescu–Ernest Gellner (eds.): *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. London, Macmillan, 1969.

IRODALOM

- Ankersmit, Frank R. (2000): Nyelv és tapasztalat. Fordította: N. Kovács Tímea. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 169–184.
- Arendt, Hannah (1967): Truth and Politics. *The New Yorker*, 1967. február 25. 49–88.
- Arendt, Hannah (1972): Lying in Politics. Reflections on the Pentagon Papers. In: Arendt, Hannah: *Crises of the Republic*. New York–London–San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Arendt, Hannah (2002): *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond Kiadó–Palatinus Kiadó.
- Bence György (2005): *A politikum sajátossága*. http://mindentudas.videotorium.hu/hu/recordings/details/8310,A_politikum_sajatossagai, letöltve: 2014. dec. 10.
- Biland, Claudine (2013): *A hazugság pszichológiája*. Budapest, Háttér Kiadó.
- Boraine, Alex (2003): Dél-Afrika Igazságtételi és Megbékélési Bizottsága. *Fundamentum*, VII. évf., no. 1.
- Demeter M. Attila (2006): Az igazság a politikában. *Székelyföld*, No. 12.

- Finlay, Christopher J. (2011): Dirty hands and the romance of the ticking bomb terrorist: a Humean account. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 14: 4., 421–442.
- Heller Ágnes (2012): *Igazság a politikában*. eKönyv Magyarország, Arand Kft, a Hónap Könyve kiadója.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro.
- Lukacs, John (2008): *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Machiavelli, Niccolò (2002): *A fejedelem*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Mazzoleni, Gianpietro–Schulz, Winfried (2002): A politikai mediaticizációja: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle*, XI. évf. 1-2., 135–156.
- Mearsheimer, John J. (2011): *Why Leaders Lie. The Truth about Lying in International Politics*. New York, Oxford University Press.
- Newbold, Stephanie P. (2005): Statesmanship and Ethics: The Case of Thomas Jefferson’s Dirty Hands. *Public Administration Review*, Volume 65, Issue 6, 669–677.
- Palonen, Kari (2009): *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- Plessner, Helmuth (2002, [1924]): *Grenzen der Gemeinschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- Van Erp, Herman (2013): Political Obligation, Dirty Hands and Torture; A Moral Evaluation. *South African Journal of Philosophy*, 32: 1., 109–122.
- Walzer, Michael (1973): Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 2., No. 2., 160–180.